

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИЗВЕСТИЯ НА ИНСТИТУТА ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК „ПРОФ. ЛЮБОМИР АНДРЕЙЧИН“
Книга XXXII

**ЛЕКСИКАЛНО ИЗРАЗЯВАНЕ НА ТЪГАТА:
ОТ ОМИРОВИЯ ЕЗИК ДО СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ**

**Биляна Михайлова, Екатерина Търпоманова, Албена Мирчева
Софийски университет „Св. Климент Охридски“**

**LEXICAL EXPRESSION OF SADNESS: FROM THE HOMERIC
LANGUAGE TO THE MODERN BULGARIAN**

**Bilyana Mihaylova, Ekaterina Tarpomanova, Albena Mircheva
Sofia University St. Kliment Ohridski**

Резюме. Статията разглежда в съпоставителен план лексиката за изразяване на емоцията тъга в Омировата поема „Илиада“ и в един от преводите ѝ на български. Подходът ни включва съставяне на синонимни редове със значение ‘тъга’, контекстов анализ за отстраняване на многозначността на думите и откриване на релевантните им употреби, етимологичен анализ и проследяване на семантичния развой на всяка етимологична група.

Ключови думи: етимология, лексикална семантика, Омиров език, български език

Abstract. The paper aims at comparing the lexical items expressing sadness in Homer’s poem *Iliad* and one of its translated versions in Bulgarian. Our approach comprises the following steps: compilation of synonym sets with the meaning ‘sadness’; contextual analysis of the identified words in order to disambiguate them and to detect their relevant uses; etymological analysis and explication of the semantic development of each etymological group.

Keywords: etymology, lexical semantics, Homeric language, Bulgarian language

1. Основни емоции

Способността да се изпитват емоции и чувства е присъща на всяко човешко създание, признак за неговата човечност и задължителна необходимост

за неговото нормално съществуване и развитие. Според определението на К. Изард „емоцията се преживява като чувство, което мотивира, организира и направлява възприятието, мисленето и действието“ (Изард/Izard 2007, 30).

През ХХ в. се провеждат сериозни научни изследвания върху човешките емоции, съчетаващи емпирика и теория. Тогава се утвърждава теорията за диференциалните (дискретните) емоции, възникнала още през ХІХ в. с трудовете на Чарлз Дарвин и Гийом Дюшен. Според тази теория съществуват малко на брой основни емоции, които са универсални за всички култури и се характеризират със специфични лицеви изражения. Известен е експериментът на двама психолози с жители на Нова Гвинея, които не са имали досег със западната култура. Психолозите им показали снимки с различни лица на хора, чието изражение съответства на различна емоция, и установили, че жителите на Нова Гвинея могат да различат всяка от емоциите (Екман, Фрийсен/Ekman, Friesen 1971). Според теорията основните емоции се различават една от друга по значими специфики. От тази гледна точка страхът, гневът, отвращението, тъгата и презрението – все негативни емоции, се различават помежду си по оценката, предшестващите събития, вероятния поведенчески отговор, физиологията си и други характеристики. Позитивните емоции като веселие, гордост от постижения, удовлетворение, успокоение също се различават една от друга. Екман изброява няколко характеристики на основните емоции: отличителни универсални сигнали; отличителна физиология; автоматична оценка; отличителни универсалии в предшестващите събития; отличителен външен вид в развитието; наличие при други примати; бързо начало; кратка продължителност; спонтанно проявление; отличителни мисли, образи на спомени; отличително субективно преживяване (Екман/Ekman 1999). Този поглед към основните емоции е в опозиция на теориите, които разглеждат емоциите като фундаментално еднакви, различаващи се само по интензитета и приятност.

Основоположникът на афектната теория Силван Томкинс в базисния си труд *Affect Imagery Consciousness* смята, че първичните вродени афекти¹ са девет: положителните удоволствие/радост, интерес/възбуда; неутралните изненада/стряскане; отрицателните гняв/ярост, отвращение, отвращение от миризма, страдание/мъчение, страх/ужас; срам/унижение, като афектите се характеризират с ниска/висока интензивност (цитирано по Натансън/Natahnsen 2008). Според Пол Екман и Уолъс Фризън тези емоции са шест: гняв, отвращение, страх, щастие, тъга и изненада (Екман, Фризън/Ekman, Friesen 1971). По-късно Екман разширява списъка на основните емоции с такива, които не са кодирани в лицевите мускули, като включва веселие, презрение, задоволство, смущение, възбуда, вина, гордост от постижение, успокоение, удовлетворение, сетивно удоволствие и срам (Екман/Ekman 1999). Теодор Кемпер редуцира основните емоции до четири – страх, гняв, депресия и радост (удовлетворение), а второстепенните емоции представляват комбинация от тези четири (Кемпер/Kemper 1987).

¹ Тук нямаме възможност да дискутираме различните дефиниции и взаимоотношения между понятията *емоция* и *афект*.

Робърт Плутчик конструира „колело“ на емоциите, в което смесването на осем основни емоции (радост, доверие, страх, изненада, тъга, отвращение, гняв и очакване) в точки от „колелото“ възпроизвежда различни второстепенни и дори третостепенни емоции с различен интензитет. Основните емоции се групират в четири опозиции: радост–тъга, гняв–страх, доверие–отвращение, изненада–очакване (Плутчик/Plutchik 1980). Първичните емоции са хипотетични конструктори или идеализирани състояния, за чиито свойства можем да съдим по разнообразни прояви. Всяка емоция има различни по интензивност проявления, като тъгата може да варира от мрачност до скръб. Емоциите играят адаптационна роля и помагат на живите организми (животни и хора) за оцеляването им в заобикалящия ги свят. Емоциите се предизвикват от събития, които се оценяват по някакъв начин, активират субективно преживяване, предизвикват определено поведение и имат дадена функция. За тъгата например тази верига е представена по следния начин:

събитие стимул: загуба на ценен обект > оценка: изоставяне >
субективно преживяване: тъга > поведенческа реакция: плач >
функция: завръщане на изгубения обект.

Всички останали емоции са производни на базисните и могат да се разглеждат като смесица от тях. Първичните диади са относително често изпитвани смесени емоции: смесването на изненада и тъга предизвиква разочарование, а тъга и отвращение предизвикват угризение. Вторичните диади са емоции, които се изпитват понякога, например тъга и страх поражда отчаяние, а тъга и гняв – завист. Третичните диади са рядко изпитвани емоции: тъга и доверие предизвикват сантименталност, а тъга и очакване – песимизъм (Плутчик/Plutchik 1980).

Общ преглед на теориите за базовите емоции е направен от Ортони и Търнър (Ортони, Търнър/Ortony, Turner 1990). От съпоставянето на различните подходи към описание на базовите емоции се вижда, че тъгата присъства в 11 от 14 теоретични модела, като в два от тях е представена чрез по-общата емоция *distress*² ‘нещастие, страдание’ и в един – чрез частично подобната емоция *anxiety* ‘безпокойство, тревога’. Моделите, в които изцяло липсва тъга или свързана с нея емоция, са три.

В нашето изследване, което е изцяло лингвистично, възприемаме модела на Екман и Фризън (Екман, Фризън/Ekman, Friesen 1971) за шест базисни емоции с универсално лицево изражение, като целта ни е да проследим мотивацията на назоваването на емоциите. От модела на Плутчик използваме веригата от стимул, оценка, преживяване, реакция и функция, тъй като тя има отражение в номинацията и семантичните преходи, които се наблюдават в думите.

² По-нататък ще използваме като преводен еквивалент *страдание*.

2. Тъгата като емоция

Според Изард емоцията тъга възниква в резултат на загуба: смърт, раздяла, разочарование, разбити надежди. Преживявайки тази емоция, човек придобива типично лицево изражение. При тъжния човек вътрешните краища на веждите са повдигнати, очите са леко стеснени, ъглите на устата са отпуснати надолу. Понякога се вижда леко поклащане и/или удължаване на брадичката. Тъжното лице изглежда бледо, лишено от мускулен тонус, очите му изглеждат угаснали.

Опечаленият човек разговаря малко и неохотно, темпът на речта му е забавен. Той чувства тежест навсякъде – в сърцето, гърдите, крайниците, усещането се разлива по цялото тяло. При силна тъга човек изпитва болезнени усещания в тялото си (Изард/Izard 2007, 282–290). Технологиите, визуализиращи мозъчната дейност, показват, че физическата и социалната болка активират едни и същи части на мозъка (Eisenberger 2003). Следователно многобройните думи и изрази, които предават емоционалната болка като физическа не трябва да се възприемат просто и единствено като метафори, а именно като преосмисляне на физическата болка и физическите усещания, свързани със съответното емоционално състояние и душевна болка. В медицината е известен синдромът такоцубо, познат също като „синдром на разбитото сърце“, който представлява кардиомиопатия, предизвикана най-често от силен емоционален или физически стрес. В такъв смисъл връзката между изрази като бълг. *разбито сърце*, рус. *разбитое/сломанное сердце*; англ. *broken heart*, фр. *coeur brisé* и емоциите тъга и скръб би следвало да бъде разбрана по-скоро като метонимична.

Въпреки това в сравнение с другите емоции тъгата се отличава с най-ниско ниво на напрежение. Тъгата е една от най-сложните емоционални ситуации. Само в ситуациите на смущението и вината човек преживява толкова сложен комплекс от емоции, както при тъгата (Изард/Izard 2007, 287).

Тъгата забавя живота на човека и му дава възможност да се огледа назад, да погледне на света по друг начин, да преосмисли ценностите си. Освен това тя изпълнява комуникативна роля между човека и обкръжаващите го хора, като сигнализира за дисхармония. Като всяка друга емоция, и тъгата има мотивационна функция: може да предизвика желание за възстановяване или за заздравяване на връзките с хората. Тя играе важна роля за формирането на механизмите на емпатия. Психолозите смятат, че тъгата и особено скръбта са най-тясно свързани със страха и гнева от другите емоции (Изард/Izard 2007, 282–290).

3. Тъгата у Омир в сравнение с други основни емоции

Емоциите и тяхната лексикализация в древните езици не се припокриват със състоянието, което откриваме в съвременните езици. Омировият език ни дава представа за едно ранно отражение на емоционалните състояния на човека в индоевропейската лексика. Предимството на Омировия епос за изслед-

ване на лексикалната семантика на думи за емоции и семантичните преходи в и между думите, обозначаващи различни емоции, е фактът, че двете поеми – „Илиада“ и „Одисея“, представляват цялостни и дълги текстове и позволяват контекстов анализ на думите. При лексиката за емоции може да бъде проверено значението при конкретни употреби на думите в контекста, може да бъде оценен интензитетът на емоционалното състояние, да бъдат проверени стимулт и телесната или поведенческата реакция по модела на Плутчик (Plutchik 1980).

В предишно наше изследване (Михайлова, Търпоманова, Мирчева/ Mihaylova, Tarpomanova, Mircheva 2018, доклад от конференция на същия авторски състав, без публикация) се спираме на емоциите в „Илиада“. Изследването включва комплексен филологически анализ на думи за шест базисни емоции по модела на Екман и Фризьн: страх, гняв, радост, тъга, изненада и отвращение (Екман, Фризьн/ Ekman, Friesen 1971). Подходът е корпусен, като за целта ползваме корпуса *Chicago Homer* (достъпен на: <http://homer.library.northwestern.edu/>). Методологията се опира на няколко последователни стъпки: 1) съставяне на семантично поле от лексикални единици, обозначаващи всяка от шестте емоции, основно съществителни и глаголи, за някои емоции – и прилагателни, които отразяват емоционалното състояние на героите; 2) анализ на контекста, в който се употребяват думите и при който се отстранява многозначността, като се взимат предвид само релевантните значения; 3) установяване на връзка между етимологията на думите и тяхната контекстова употреба; 4) статистически анализ на честотата на всяко от шестте семантични полета, отговарящи на емоциите. Обобщение на резултатите от изследването е дадено в таблица 1.

Таблица 1. Думите за емоции в „Илиада“

Емоция	Брой лексеми (брой етимони)	Общо употреби	Релевантни употреби (процент от общия брой употреби)
Страх	28 (14)	381	192 (50%)
Изненада	5 (3)	31	31 (100%)
Тъга	22 (16)	371	263 (70%)
Радост	18 (11)	188	128 (68%)
Гняв	22 (16)	865	536 (62%)
Отвращение	1?	1	1

В първата колона от таблицата е даден броят на лексемите, изразяващи съответната емоция, а в скоби – броят на корените, от които произхождат думите за емоции. Втората колона представя общия брой на срещанията на всички думи в семантичното поле, а третата – релевантните употреби, т.е. тези, които се отнасят към съответната емоция, като в скоби е даден процентът на релевантните употреби спрямо общия брой употреби.

Анализът на количествените данни ни позволява да измерим емоциите в „Илиада“ – колко често персонажите се страхуват, радват се, тъгуват, изненадват се, гневят се и се отвращават. Резултатите показват, че гневът е преобладаващата емоция в „Илиада“ – броят на релевантните срещания на думи за гняв е 46,5%, или почти половината от общия брой срещания на думи за емоции. С оглед на темата на произведението и големия брой военни сцени в сюжета, това не е изненадващо. Емоцията от прословутата въвеждаща фраза от „Илиада“ – *Музо, възпей оня гибелен гняв на Ахила Пелеев...*, изглежда се възпроизвежда и доминира в цялото произведение. Тъгата е втората по честота емоция с 22,8% от релевантните срещания – също логично произтичащо от сюжета, тъй като персонажите тъгуват най-често поради загуба (смърт) на близък или любим човек или заради поражение в битка; други, спорадично срещани причини са: несправедливост, обида, разочарование, лош късмет. На трето място по честота се нареждат релевантните употреби на думите за страх с 16,1% и за радост с 11,1%. Страхът е емоция, която изпитват хора, богове и животни в поемата, събитията, които го стимулират най-често са битките, божественият гняв, врагът, смъртта и др. Радостта се провокира от очакване на битка, очакване на друго щастливо събитие, победа, добри новини, среща с приятел, нещастие на врага и др. Изненадващо малък е процентът на изненадата – 2,7% от шестте емоции, според употребата на думите. Броят на думите за изненада, както и ситуацияите, които провокират емоцията, са много малко на фона на останалите емоции. Съвсем незначително е мястото на отвращението. В „Илиада“ не открихме лексикална единица, която да обозначава точно тази емоция, а само една употреба на глагола *στυγέω* ‘страхувам се, ненавиждам, отвращавам се’ контекстуално може да бъде изтълкувана като проява на отвращение. Самият глагол обаче изразява три емоции – страх, омраза и отвращение.

Количествените данни могат да послужат и като основа за лексикален анализ. Първата колона от таблицата показва, че с най-голям брой лексеми може да бъде изразен страхът – 28, а останалите преобладаващи емоции в „Илиада“ – тъгата (22), гневът (22) и радостта (18), се изразяват с близки стойности. Изненадата е изразена само с 5 лексеми, а за отвращението, както вече споменахме, няма отделна лексема, която точно да назовава емоцията. Броят на етимоните на доминиращите четири емоции също е съпоставим.

Думите за емоции в Омировия език са преобладаващо многозначни – освен съответната емоция, те назовават и други близки състояния. За многозначността на лексиката за емоции съдим освен по речниковите значения на думите, също и по съотношението между общия брой употреби и релевантните употреби (отнасящи се директно към съответната емоция), посочено в третата колона от таблицата в скоби, в процентно изражение. Единствено при думите за изненада всички употреби на разгледаните лексеми са релевантни и консистентността им е 100%. Многозначността на думите за тъга и радост е със сходни стойности – около 70% от всички употреби назовават точно емоциите. По-ниският процент при страха се дължи на многобройните отрицателни употреби, които са изключени от измерването на емоциите (т.е.

героите в поемата твърдят, че не изпитват страх). Ако отрицателните конструкции не се вземат предвид, семантичната многозначност на думите за страх се доближава до тази на тъгата и радостта. При думите за гняв пониската консистентност на значенията се дължи на многозначността на най-честотната дума, обозначаваща емоцията – *θυμός* ‘душа; дъх, живот; желание, воля; настроение, страст; гняв, яд; сърце, любов; мисъл, съзнание’. От общо 436 срещания в текста едва 28 са със значение ‘гняв’.

Етимологичният анализ на думите показва, че е възможно семантично развитие от една емоция в друга, например *изненада* > *страх*, *страх* < > *тъга*, преливане на семантиката от една емоция в друга. Често се проявяват семантични преходи от свързани състояния, причини за възникване на емоцията, физически симптоми на емоцията, резултат от емоционалното състояние към самата емоция, например *тих* > *тъжен*, *треперя* > *страхувам се*, *бягам* > *страхувам се* и др.

4. Лексиката за тъга в Омировия език

В старогръцки и в частност в Омировия език повечето думи, които включваме в синонимния ред, не са еднозначни – не носят само значението ‘тъга’, а то може да бъде определено от контекста. За разлика от другите преобладаващи емоции – страх, гняв и радост, тъгата е вътрешно състояние, при нея няма готовност за действие и компенсаторен акт, следователно тя няма социална значимост (Констан/Konstan 2006, 247–248). Вероятно поради сложната емоционална ситуация при преживяването на тъгата, лексикалното ѝ изражение е с толкова неясни граници.

За анализа на лексиката в „Илиада“ следваме метода, който прилагаме и в общото изследване на емоциите: 1) съставяне на синонимно поле от думи, изразяващи състояние на тъга или близки до тъгата емоции; 2) контекстов анализ и определяне на семантично релевантните употреби; 3) етимологичен анализ и проследяване на семантичното развитие на думите. В нашето изследване разделяме синонимния ред на две части, като в първата, представляваща същинският синонимен ред, включваме думи, които са свързани с понятието ‘тъга’, а във втората – думи, които се асоциират с по-общо понятие и с негативни психологически състояния, свързани с тъгата, които в много специфичен контекст биха могли да бъдат тълкувани като тъга, от типа на безпокойство, обида, афект, гняв, страх и др. Условно поставяме етикета ‘страдание’ на втората група думи като превод на английското ‘distress’. Освен по речниковите значения на думите, това деление е постигнато и въз основа на контекстуален анализ, определящ вида страдание и причините за него. На всички разгледани думи е приписана дефиниция, която е съставена въз основа на двуезикови преводни речници (СБР/SBR = Старогръцко-български речник, 3. изд., 1992; LSJ = *A Greek-English Lexicon*, Liddell & Scott, online). В скоби след думите представяме количествените данни за тях: общия брой срещания на думата и семантично релевантните срещания, или тези, за които можем да приемем, че са употребени със значение ‘тъга’. Следват етимологиите на думите и изводите ни за семантичния развой, който са претърпели.

‘Тъга’

1. *ἄχος, εος, τό* (41 срещания: 26 семантично релевантни) ‘болка, мъка, тъга, скръб, възбуда, гняв’; формула: *αἰνὸν ἄχος* ‘ужасна мъка’ (9 срещания) *ἄχεύω* и *ἄχέω* (57 срещания: 33 семантично релевантни) ‘тъгувам, скърбя; ядосан съм, мрачен съм’; кауз. ‘ядосвам, дразня’; пас. *ἄχομαι, ἄχουμαι, ἀκαχίζομαι*

Етимология: от ие. **h₂egʰ-*: *ἄχος* е съответствие на гот. *agis*, стангл. *ege* ‘страх’. В германските езици има претерито-презент гот. *og* ‘страхувам се’, и гот. прич. *un-agands* ‘който не се страхува’, стирл. *-āgadar* ‘страхувам се’ и праии. **Hagʰa-* > стинд. *aghá-* ‘зъл, лош, опасен’ (RV+), новоавест. *aya-* [прил.] ‘лош, зъл’ (вж. GED). Трудно е да се прецени коя семантична промяна е по-вероятна: ‘страхувам се’ > ‘страдам’ или ‘изпитвам болка, страдание’ > ‘страхувам се’. Преходът ‘болка, скърбя’ > ‘страх’ е засвидетелстван в норв. диал. *rogg, rugg* ‘страх’, което е сродно с прагерм. **hrewan-* ‘тъжен съм, натъжавам’ (исл. *hrjá* ‘огорчавам, дразня’, стангл. *hrēowan* ‘наскърбявам, ядосвам’, англ. *to rue*, ‘разкайвам се, скърбя’, стсакс. *hreuwan* ‘скърбя, жалея, оплаквам’, нидерл. *rouwen* ‘скърбя, оплаквам’, ствиснем. *riuwan* ‘тъжен съм, натъжавам’, срвиснем. *riuwen, riwen* ‘тъжен съм, натъжавам’, нем. *reuen* ‘съжалявам’) < ие. **krewH-e-*. Същият корен, но разширен с *-s-*, е засвидетелстван в гр. *κρούω* ‘удрям, блъскам’, праслав. **kruhъ* ‘парче, къс’ (ЭССЯ/ESSJa 13, 41), **krъхъ, *krъха* (ЭССЯ/ESSJa 13, 51) ‘бучка’, **krušiti* ‘разбивам; прен. разсипвам (от мъка)’ (ЭССЯ/ESSJa 13, 49; Михайлова/Mihaylova 2017). Все пак фактът, че повечето продължителни на корена **h₂egʰ-* в индоевропейските езици са засвидетелствани със значение ‘страх, страхувам се’, води до заключението, че най-вероятно това е първоначалното значение³.

Семантично развитие: страхувам се → страдам;

2. *πένθος* (20 срещания) ‘болка, скръб, огорчение, печал, особено за мъртъв човек; нещастно събитие, нещастие’

πενθέω (2 срещания) ‘скърбя, тъжен съм, тъгувам, жалея’

Етимология: от ие. **k^wendʰ-*; сродно с *πάθος* и *πάσχω*. По-нататъшната етимология е несигурна. LIV2 поддържа хипотезата за връзка с лит. *kenčiù* ‘страдам, понасям’, стирл. *céss(a)im* ‘страдам’, но коренът **k^wendʰ-* би нарушил ограниченията в структурата на индоевропейския корен. Друга възможност е старогръцките форми да принадлежат на корена **b^hendʰ-* ‘вързвам’ със семантично развитие в интранзитивната употреба ‘вързан съм’ > ‘страдам’ (GED).

3. *κῆδος*, дор. *κᾶδος* (25 срещания) ‘грижа, скръб, печал, тъга, болка, безпокойство; погребален ритуал, оплакване; брачна връзка’

³ Вж. IEW, 7–8. От друга страна, е възможно двете значения, свързани с емоции, да са се развили самостоятелно от по-конкретно значение, до което не бихме могли да достигнем въз основа на данните, с които разполагаме.

κῆδω ‘наранявам, повреждам, причинявам нещастие’

κῆδομαι ‘загрижен съм, разтревожен съм, грижа се за’ (29 срещания: 13 релевантни, от тях 11 са семантично свързани с някакъв вид страдание, 2 със значение ‘скърбя’)

Етимология: от ие. корен **keh₂d-*, от който произлизат думи за ‘тъга, скръб’ (авест. *sādra-* ‘скръб, болка, нещастие’), за ‘грижа’ (срв. старогръцките думи), за ‘омраза’ (сривл. *cais* ‘омраза, любов’ гот. *hatis* ‘омраза, гняв’) и за ‘обида, гняв’ (уелс. *cawdd*). Трудно е да се прецени каква е била първоначалната семантика на този корен. По всяка вероятност тук някакво конкретно значение е представлявало първичната мотивация, от която в индоевропейските езици се развиват думи, обозначаващи най-различни емоции. Друг е въпросът дали наименованията на различните емоции са еволюирали паралелно, или от една определена емоция, породена от първичната мотивация. Предвид семантиката на съществителното *κῆδος*, чието основно значение е ‘грижа’, и на някои редки, но старинни номинални форми като *κηδεμῶν* ‘този, който се грижи за (погребална церемония)’ (Пл. 23. 163, 674) поне за самия старогръцки може да се предположи изходна семантика ‘загриженост, притеснение, тревога’. С оглед на енантисемията на средноирландската дума подобен сценарий би следвало да предположим и на по-архаичен етап, т.е. от едно конкретно, неизвестно за нас значение в индоевропейския праезик се е породило по-абстрактното *грижа* в положителен и отрицателен аспект, което пък е дало начало на различни наименования на емоции в редица индоевропейски езици, преминали по различни пътища на еволюция.

Семантично развитие: грижа, тревога → тъга;

4. **ἄλγος** ‘физическа или душевна болка, мъка, страдание, скръб, нещастие’ (35 срещания: 5 със значение ‘тъга’, 30 със значение ‘болка’, 4 от тях – за физическа болка)

Етимология: несигурна;

5. **ἀνιάω** (1 срещане), **ἀνιάζω** (3 срещания) ‘мъча, отегчавам, огорчавам’, пас. ‘опечален съм, измъчен съм’; непрех. ‘опечален съм, измъчен съм’ **ἀνία**, йон. **ἀνίη**, еол. **ὀνία** ‘мъчение, мъка, скръб, страдание’.

Етимология: неясна;

6. **τετίημαι** (9 срещания) ‘опечален съм’

Етимология:

1. От ие. **k^weh₂-* или **k^wey-* ‘възприемам, оценявам, грижа се’. Сродна със стинд. *sāyati* ‘възприемам, наблюдавам, изпитвам срам или безпокойство’, гр. *τίω* ‘ценя, уважавам’, члѣти, члѣж ‘чакам, очаквам; стремя се, жадувам; надявам се, разчитам’. LIV2 приема, че гръцкият перфект с първоначално значение ‘знам, чувствам нещо’ е построен въз основа на незасвидетелстван аорист **ἐ-τίην* ‘забелязах’. За значението, срв. лат. *cūra* ‘безпокойство, грижа’ < ие. **k^wois-* ‘гледам, обръщам внимание’.

Семантично развитие: ? грижа, безпокойство → тъга;

2. Друга хипотеза (вж. Voisacq 1916, 961) свързва думата с лат. *quiēs* ‘почивка, спокойствие’, праслав. **po-čiti*, **po-kojъ*, герм. **hwīlō* ‘време, период от време < време за почивка, свободно време’, гот. *hweila* ‘време, свободно време’, алб. *sillë* ‘закуска’ (от праалб. **čīlā* < ие. **k^wih₁-leh₂*), авест. *šāiti-* ‘щастие’, стперс. *šiyāti-* ‘благополучие, мир (на земята), щастие (след смъртта)’ старм. *hangč'im* ‘почивам’ < ие. **k^wueh₁-* ‘почивам си; мир, тишина’.

Семантично развитие: ? тих → тъжен;

‘Страдание’

1. *ὄχθέω* (20 срещания) ‘недоволен съм, сърдя се, негодувам, едва понасям’

Глаголът е използван от Омир само в аорист. В 10 употреби се отнася до емоции на богове, а в 18 случая е свързан с глагол за говорене.

Етимология: вероятно каузативна или итеративно-интензивна формация от *ἔχθω* ‘мразя’ (GED).

Семантично развитие: омраза → страдание;

2. *ὀλοφύρομαι* (17 срещания) ‘тъжа, плача, ридая’

Етимология: най-вероятно сродно с арм. *olb* ‘ридая, плача’, лит. *ulbioti* ‘викам, пея’.

Семантично развитие: ридая → страдам;

3. *ὀδύρομαι* (17 срещания) ‘ридая, плача’

Етимология: от **h₃d-ur-*, същия корен като *ὀδύνη*, но с друго разширение.

Семантично развитие: ридая → страдам;

4. *μυγέω* (6 срещания: 2 със значение ‘страдам’) ‘трудя се, измъчвам се, с мъка изтрайвам’

Етимология: несигурна

Семантично развитие: труд → страдание;

5. *πάσχω* (38 срещания) ‘получавам някакво впечатление, изпитвам, преживявам, понасям; случва ми се, сполетява ме’, винаги транзитивен и в съчетание с думи със значение ‘нещо лошо’ (*ἄλγος, πόνος, κακά*)

За етимологията вж. *πένθος*;

Семантично развитие: понасям → страдам;

6. *πόνος* (43 срещания, 11 със значение ‘болка, страдание’) ‘труд, тежка работа, мъка, напрежение; борба, сражение’

Сродните глаголи *πένομαι* ‘трудя се, работя, живея от труда си, биден съм; погрижвам се, приготвям’, *πονέω* ‘трудя се, мъча се, напрегам се; търпя бедствия, понасям, страдам; болен съм; причинявам болка, измъчвам’, *ἀμφιπονέομαι* ‘грижа се за’ нямат релевантни употреби.

Етимология: ие. **(s)penh₁-* ‘разтягам, усуквам, тъка’, срв. арм. *hanut* и *henut* ‘тъка’, гот. *spinpan* ‘въртя’, лит. *pinti* ‘въртя’, праслав. **pęti* ‘опъвам,

връзвам'. Според GED в гръцки семантичното развитие е от 'опъвам' > 'напрягам' > 'трудя се, работя'.

Семантично развитие: напрегам се → трудя се → страдам;

7. **οἰζύς** (4 срещания: 3 релевантни) 'нещастие, бедствие, беда, неволя, притеснение'

От междуметието οἶ 'уви – за скръб и удивление';

Прилагателни

1. **λενγαλέος** (6 срещания: 1 семантично релевантно) 'за хора – тъжен, печален, жалък, нещастен; за условия и др. – срамен, позорен, оскърбителен'

Етимология: заедно с *λυρός* се извежда от ие. **lewǵ-* 'чупя, разбивам'. Сродно с лат. *lūgeō* 'скърбя, оплаквам', стинд. *rujāti*, 'чупя, измъчвам, причинявам болка', лит. *lūžti* 'чупя', и ствиснем. *liohhan* 'късам' (GED).

Семантично развитие: чупя, разбивам → измъчвам, причинявам страдание;

2. **δύστηνος**, дор. **δύστανος** (5 релевантни срещания) 'нещастен, жалък; срамен, позорен, отвратителен', у Омир предимно за хора

Етимология: производно от корена **steh₂*- 'стоя' с негативния префикс *δυσ-* < ие. **dus-* 'лош, труден, нещастен'.

Семантично развитие: неустойчив → нещастен;

3. **ἄμμορος** (3 срещания: 1 релевантно) 'нямаш участие, неучастващ; лишен; нещастен';

4. **δυσάμμορος** (4 срещания) 'твърде нещастен';

5. **δύσμορος** (2 срещания) 'нещастен, мизерен, злостен';

Общ брой: 7 релевантни употреби

Етимология: отрицателен префикс + *μόρος* 'участ, съдба'

Семантично развитие: лоша участ → нещастие, страдание;

6. **δειλός** (23 срещания: 9 семантично релевантни) 'позорен, срамен; негоден, лош; беден, нещастен; плашлив, страхлив', често със значение на състрадание: *δειλοὶ βροτοί* 'горките смъртни'

Етимология: свързано с *δεῖδω* 'страхувам се', *δέος* 'страх'

Семантичен развой: страх → страдание.

Както вече констатирахме в по-общ план за думите у Омир, назоваващи емоции, думите за тъга също са многозначни. Това се отнася за думите от синонимния ред с основна семантика 'тъга', и в още по-голяма степен за думите от втората група, които са включени условно като изразяващи емоцията и могат да се интерпретират като 'тъга' при специфичен контекст. Съществителните и/или глаголите в „Илиада“, означаващи 'тъга', предста-

вляват 8 етимологични групи, сред които основна лексема с това значение е *ἄχος* и етимологично свързаните глаголи. Трябва да подчертаем, че дори основната лексема в синонимния ред е многозначна и освен тъга, в определен контекст изразява и друга основна емоция – гняв. В две от етимологичните групи присъства семантиката за физическа болка (*κῆδω* и *ἄλγος*), в две – за нещастие и нещастно събитие (*πένθος*, *κῆδω*). Думите, групирани под етикета ‘страдание’, представляват 5 етимологични групи. Два от глаголите са с основно значение ‘ридая’ (*ὀλοφύρομαι*, *ὀδύρομαι*), други две думи, глагол и съществително (*πόνος*, *μογέω*), са семантично свързани с идеята за труд и физическо страдание, а едно съществително с междуметиен произход има значение нещастие. Прилагателните нямат етимологична връзка със съществителните и глаголите, поради което са представени в отделна група. Всички са многозначни и семантиката им често включва и други емоции, като в два случая значението за тъга (или по-общо – за нещастие) се съчетава със значение за срам/позор (*λευγαλέος*, *δύστηνος*). Прилагателното *δειλός* обединява значенията ‘позорен’, ‘страхлив’ и ‘нещастен’.

Обобщения за семантичното развитие на думите за тъга в „Илиада“ въз основа на етимологичния анализ са представени в таблица 2.

Таблица 2. Семантично развитие на думите за тъга в „Илиада“

тъга			страдание						
страх	тих	грижа, тревога	труд	понасям	лоша участ	ридая	чупя	омраза	страх
<i>ἄχος</i>	? <i>τετίμηαι</i>	<i>κῆδος</i>	<i>μογέω</i>	<i>πάσχω</i>	<i>ἄμμορος</i> , <i>δυσάμμορος</i> , <i>δύσμορος</i>	<i>ὀλοφύρομαι</i>	<i>λευγαλέος</i>	<i>ὄχθέω</i>	<i>δειλός</i>
		? <i>τετίμηαι</i>	<i>πόνος</i>			<i>ὀδύρομαι</i>			

Основната лексикална единица за тъга в Омировия език – *ἄχος*, и свързаните с нея глаголи вероятно претърпяват семантичен развой ‘страх’ > ‘тъга’. Концептът за страха е в основата и на прилагателното *δειλός*. Следователно в старогръцки преходът от едната емоция към другата не е изключение. Етимологията на глагола *τετίμηαι* е несигурна, но хипотезата за произход от корен със значение ‘тих’ означава, че семантичното развитие се опира на трансформацията на външен признак (проява на тъгата) във вътрешен (преживяване на емоцията). Преходът от ‘грижа, тревога’ към ‘тъга’ също изразява близки по природата си емоции и се среща и в други езици (срв. напр. семантиката на стб. печаль по-долу)⁴. В по-широкия кръг от значения се среща една трансформация на емоция – ‘омраза’ > ‘страдание’, а като обичайни могат да се определят трансформациите ‘труд’ > ‘страдание’, ‘зла участ’ > ‘страдание’ и

⁴ Бък в своя речник на синонимите в индоевропейските езици отбелязва в статията *care* ‘грижа’, че под грижа се разбира по-скоро ‘serious mental attention’, отколкото ‘mental distress, anxiety, worry’. Второто значение е засвидетелствано при повечето от разгледаните от Бък думи, като в някои случаи е вторично, но в други е първично (Бък/Buck 1949, 1091).

‘плача’ > ‘страдам’⁵. Семантичното развитие ‘счупен съм’ > ‘страдам’ предполага първоначално значение, свързано с идеята за нараняване и физическа болка. Същото развитие се наблюдава и в латински, а в санскрит каузативният глагол със значение ‘причинявам болка’ изглежда е запазил междинно състояние.

5. Лексика за тъга в българския превод на „Илиада“

В българския език лексиката за тъга (и изобщо лексиката, назоваваща емоции) е изследвана в когнитивен план – от гледна точка на концептуализацията на понятията (вж. напр. Карагъзова/Karagyozova 2007; Петрова/Petrova 2000 – за балканската лексика за емоции; Добрева/Dobрева 2016). Тъй като нашата цел е да съпоставим изразяването на емоцията тъга в Омировия език и в българския превод на поемата „Илиада“ (Милев, Димитрова/Milev, Dimitrova 1969), възприемаме методологията, която сме приложили за старогръцки: 1) съставяне на синонимен ред на думите, обозначаващи емоцията тъга; 2) анализ на контекста на употреба и отстраняване на многозначност – отделяне на релевантните значения от нерелевантните; 3) групиране на думите според корена, от който произхождат, и етимологичен анализ.

В нашето изследване включваме думи, които отговарят най-общо на дефиницията за тъга, без оглед на интензивността на емоцията (напр. *униние* е с по-слаба интензивност, а *покруса* – с по-силна в сравнение с *тъга*) и без да взимаме предвид семантичните нюанси. В СРБКЕ/SRBKE (2007) са дадени три синонимни реда: *ТЪГА, меланхолия; МЪКА, мъчение, страдание, терзание; СКРЪБ, горест, печал, жал*. Тъй като поставяме акцент върху етимологията на думите и семантичните преходи, за да открием съответствията и разликите между старогръцки и български, ние се стремим да обхванем по-широк семантичен кръг, като от друга страна изключваме заемките.

Разширяването на синонимния ред поставя въпроса и за централната лексема, която назовава емоцията. Най-важен е именно назоваващият принцип – как да бъде езиково означена емоцията. Този въпрос се дискутира и в изследване на Даниела Дечева (Дечева/Decheva 2002). Авторката анализира назоваването на четири емоции и приема за централни лексемите *яд, страх, радост, мъка*. Един от аргументите ѝ е тясната връзка между семантиката и синтактичната специализация на думите (Апресян/Apresyan 1962) и оттам възможността те да бъдат употребени в синтактична конструкция с акузатив-

⁵ Семантичните преходи, породени от смесване на емоции, са нещо обичайно в историята на езиците. Това се доказва например от семантичната еволюция на някои думи за емоции в румънския, които са заети от старобългарски. В съвременния румънски език глаголят *a se stidi* означава ‘колебая се, срамувам се, не се осмелявам’, а произведените от него съществителни *stideală, stidință, stidire* (остар.) имат значение ‘срам, свенливост, стеснение, боязливост, плахост’. Тези думи произлизат от стб. стѣдѣти сѣ ‘стеснявам се, засрамувам се’. Рум. *scârbă* ‘отвращение, погнуса; с производно значение ужас, страх’, диал. ‘скръб, тъга, печал’, остар. ‘ярост, гняв’ е заето от стб. скръбь ‘мъка, печал’ (вж. Михайлова/Mihaylova 2018).

но или дативно лично местоимение: *яд ме е, страх ме е, радост ми е, мъка ми е*, която означава ‘изпитвам съответната емоция’ (Дечева/Decheva 2002, 62). По-нататък тя определя степените на проява (интензивност) на четирите емоции и посочва квазисинонимните редове *радост, възторг, екстаз; мъка, скръб, отчаяние; страх, ужас, паника; яд, гняв, ярост* (Дечева/Decheva 2002, 77). Подходът на Дечева не е приложим към нашето изследване, тъй като определянето на (квази)синонимен ред според интензивността на емоцията изключва множество думи, които не влизат в подобни семантични отношения. От друга страна, определянето на централна лексема според синтактичните конструкции, в които тя участва, не изглежда добър подход: съществителното *радост* не се употребява реално в такава конструкция, тя се формира с наречие – *радостно ми е*; от друга страна, в състава на конструкцията се срещат и други съществителни за емоции – *кеф ми е* (със съществително, заето от турски < арабски), *жал ми е*; изразът *мъка ми е* в съвременния език е експресивен и невинаги означава ‘изпитвам мъка’. За централна лексема в синонимния ред приемаме *тъга* (и сродните *тъжа, тъгувам, тъжен*) по няколко причини: 1) думата *тъга* е неутрална към интензивността на емоцията, а останалите думи предават различен интензитет и семантичен нюанс на душевното състояние; 2) думата *тъга* еднозначно назовава емоцията, докато някои думи от синонимния ред са многозначни, а сред многозначните има използвани преобладаващо с друго значение; 3) в множество психологични теории за базисните емоции на английски език е използван терминът *sadness* и най-точното му съответствие в български е *тъга*.

На думите е приписана тълковна дефиниция, като ползваме предимно два източника: „Синонимен речник на съвременния български книжовен език“ (СРСБКЕ/SRBKE 2007) и „Български тълковен речник“ (БТР/BTR 2012). За значенията на старобългарските думи се опираме на онлайн приложението *Cyrillomethodiana*. За етимологиите виж още Михайлова/Mihaylova (2012). След *тъга* думите са подредени според броя релевантни срещания на етимологичната група в низходящ ред.

1. **тъга** (3 срещания) ‘трайно, потискащо чувство на душевна отпадналост, мъка, породено от нещо непостигнато, от загубата или отсъствието на нещо скъпо’ (СРСБКЕ/SRBKE, 951),

тъжа (0 срещания) ‘изпитвам, преживявам тъга; ходя в черно по умрял, в траур съм, жалея’ (БТР/BTR, 989),

тъгувам (5 срещания) ‘изпитвам, преживявам тъга, жалея, скърбя, тъжа’ (БТР/BTR, 989),

тъжен/тъжно⁶ (34 срещания) ‘който изпитва, преживява тъга; който изразява или поражда тъга’ (БТР/BTR, 990)

Общо релевантни употреби: 42

⁶ Заедно с прилагателните са преброени и наречията, но дефинициите за тях са ненужни, тъй като в голяма степен повтарят дефинициите на прилагателните.

Етимология: стб. тѣга ‘мъка, притеснение, безпокойство; напрежение, труд, усилие’, тѣжѣ ‘тъжа, тъгувам; мъча се, страдам’, тѣжити, тѣжѣ ‘тъжа, тъгувам; мъча се, страдам’. Свързва се с ие. корен **tenġʰ-* ‘дърпам, тегля; тежък’ (LIV, 657; IEW, 1067), сродни форми: авест. *θanj-* ‘дърпам, влача’, стисл. *flungr* ‘тежък’, лит. *tingùs* ‘ленив, мързелив’. Най-вероятно семантиката ‘измъчвам се, страдам’ се развива от първоначално значение ‘дърпам, тегля; тежък’, което сочи към по-общо значение ‘измъчвам се, търпя физическа болка’. Първичното значение на старобългарското съществително тѣга, от което е произведен глаголът тѣжити, тѣжѣ, е ‘тежест’, за което свидетелства и семантиката на сродната форма *тегоба*, което в някои български диалекти означава ‘тежест; тежък предмет, тежка работа’⁷. При все това е възможно на старобългарска почва да се е извършил семантичен преход ‘тежест’ > ‘труд’ > ‘страдание’, което може да бъде сравнено със семантичната еволюция в гр. *πόνοϛ*.

Семантично развитие:

хипотеза 1. теглене, дърпане → тегло, тежест → мъчение, страдание
(а. страдание → тъга; б. страдание → труд)

хипотеза 2. напъване, напъгане → труд → страдание;

2. **мъка** (71 срещания: 64 релевантни, 7 със значение ‘усилие, трудност’), в мн.ч. **мъки** (29 срещания: 24 релевантни, 5 ‘болка’) ‘остра душевна или телесна болка; тегло, теглило; усилие, напрежение; измъчване, изтезание; ад, пъкъл’

мъча (се)⁸ (24 срещания: 5 релевантни, всички каузативни от типа *мъчи сърцето*, 19 нерелевантни – ‘причинявам мъка’, ‘правя усилие, старая се’) ‘причинявам някому мъка; не давам някому спокойствие / изпитвам мъка, страдам; правя усилие, старая се да извърша, да направя нещо’ (БТР/ВТР, 473)

Общо релевантни употреби: 93

Етимология: стб. мѣка ‘мъка, изтезание; уред за измъчване’; мѣчити, мѣчѣ ‘мъча, измъчвам, подлагам на мъчение’. Извежда се от ие. корен **men(H)k-/*mon(H)k-* ‘притискам, меся’ (IEW 730, 1), срв. гр. *μάσσω*, *μάττω* ‘меся’, стангл. *mengian* ‘смесвам’, лит. *mánkau* ‘натискам’.

Семантично развитие: притискане > мъчение > страдание;

⁷ За сравнението с *тегоба* благодарим на един от анонимните ни рецензенти.

⁸ Глаголите, които участват в каузативна алтернация (активна форма с каузативно значение и рефлексивна форма с антикаузативно значение), са преброени общо, тъй като търсенето се осъществява по корена на думата. За релевантни са приети значенията на каузативни глаголи в изрази от типа на *мъчи сърцето*, *терзае душата*, в които става ясно, че героят изпитва емоцията тъга. Префигирани глаголи от типа на *измъчвам (се)*, *помъчвам (се)*, *замъчвам (се)* не са включени в изследването, освен ако не образуват свързана основа, напр. *отчайвам (се)*.

3. **скръб** (29 срещания) ‘душевна болка, силна печал’ (БТР/ВТР, 892), **скърбя** (6 срещания) ‘изпитвам, преживявам скръб’ (БТР/ВТР, 893), **скръбен/скръбно** (15 срещания) ‘който изпитва, преживява скръб; който изразява скръб’ (БТР/ВТР, 892)

Общо релеватни употреби: 50

Етимология: стб. *скръбь*, ‘скръб, печал, тъга; страдания; физическо мъчение; страх, притеснение’, *скръбѣти*, *скръбити*, *скръблѣж* ‘скърбя, тъжа, жаля’, производно от ие. корен **sker-b^h*- ‘режа’ (IEW, 943–944; LIV, 557–558); разширен вариант на ие. корен *(*s*)*ker*- ‘режа; остър, срв. стирл *cerb* ‘остър’, стангл. *sceorfan* ‘гриза’, ствиснем. *scirbi* ‘отломка, парче’.

Семантично развитие: режа → измъчвам, причинявам физическа болка → причинявам психическа болка, скръб; рязане → физическо мъчение → психическа болка, скръб;

4. **горест** (25 срещания) ‘душевна болка, силна печал’ (БТР/ВТР, 892), **горестен/горестно** (12 срещания) ‘изпълнен с горест; печален, страдалчески’ (БТР/ВТР, 892)

Общо релеватни употреби: 37

Етимология: стб. *горѣсть* ‘1. горест, мъка, скръб; 2. горчивост, горчив вкус’. Производно от стб. *горѣти*, което се извежда от ие. корен **g^{wh}er-/g^{wh}or*- ‘горя, горещ’ (LIV, 219–220; IEW, 493–495), срв. стинд. *hāras*- ‘горещина’, гр. *θέρως* ‘лято’, гот. *warmjan* ‘топля’. Според Стефан Младенов е възможно значението ‘печал, скръб’ да се е развило от първоначална семантика ‘горчивина’ (Младенов 1992, 65).

Семантично развитие: горене, изгаряне > скръб, печал;

5. **печал** (9 срещания) ‘душевна мъка, нерадостно чувство или настроение; скръб’ (БТР/ВТР, 628),

печален/печално (25 срещания) ‘обзет от печал; който изразява печал; който предизвиква чувство на съжаление’ (БТР/ВТР, 628)

Общо релеватни употреби: 34

Етимология: стб. *печаль* ‘печал, мъка, скръб; несгода; грижа, трудност; физическо страдание; безпокойство, страх’. Производни от ие. корен **pek^w*- ‘готвя, пека, варя’ (LIV, 468; IEW, 798), срв. стинд. *pācati*, стб. *пекж* ‘пека’, *пекж сж* ‘грижа се, загрижен съм, тревожа се’;

Тук между значението ‘горя’ и значението ‘карам да страда’ трябва да предположим междинен етап ‘тревожа, безпокоя’.

Семантичен развой: горене, изгаряне → тревога, безпокойство, грижа → печал;

6. **жал** (24 срещания: 8 ‘тъга’, 16 ‘милост’) ‘душевна болка, тъга, мъка, страдание; милост, жалост, състрадание’ (БТР/ВТР, 226),

жаля ‘изпитвам жалост; изпитвам състрадание или съчувствие към някого; скъпя се, свидно ми е за нещо’, **жаляя** ‘изпитвам жал, тъгувам, жаля; скъпя се, жаля за нещо; нося черно за покойник, в траур съм’ (БТР/ВТР, 226) (19 срещания),

жален/жално (10 срещания) ‘който изпитва жал; който е изпълнен с жал, който изразява или буди жал, тъжен, печален’ (БТР/ВТР, 226),

жалост (15 срещания: 3 ‘тъга’, 12 ‘милост’) ‘душевна болка, тъга, скръб, мъка, жал; съжаление, състрадание, милост’ (БТР/ВТР, 226),

жалостен/жалостно (2 срещания) ‘който е обзет от жалост, жален, нажален; който е свързан с жалост, който изразява или буди жалост, жален’ (БТР/ВТР, 226)

Общо релеватни употреби: 30

Етимология: стб. жаль ‘гроб, гробница’, като това значение без съмнение е вторично по отношение на ‘печал, скръб’, срв. глагола жальж ‘жаля, тъгувам’. Първоначалното значение на праславянския етимон *žal- е ‘състояние на болка, страдание, печал’⁹. Извежда се от ие. корен *g^welH-/ *g^wolH- ‘измъчвам’ (LIV, 207; IEW, 470–471), срв. стисл. *kvelia* ‘измъчвам’, ствиснем. *quāla* ‘насилствена смърт’, стдолнем. *quāla* ‘мъчение’, стангл. *cwellan* ‘убивам’, лит. *geliù* ‘режа’.

Семантичен развой: мъчение → ‘тъга, печал’;

7. **страдание** (13 срещания: 4 душевна болка, 9 физическа) ‘душевна или телесна болка’ (БТР/ВТР, 930),

страдам (37 срещания: 16 душевна болка, 19 физическа) ‘изпитвам телесна или душевна болка; болен съм; засегнат съм от неприятни обстоятелства’ (БТР/ВТР, 930)

Общо релеватни употреби: 20

Етимология: стб. страдати, страждж ‘страдам, измъчвам се; лишавам се, страдам от липсата на някого; работя тежка работа, страдам от изнурителен труд’; страданье ‘страдание, болка, мъка; мъченичество’ от ие. *sterh₁- ‘твърд съм, стоя здраво’, откъдето с друго разширение е възможно да бъде изведена и думата *страх* (Михайлова/Mihaylova 2018, 73–74). Значението ‘страдам’ се развива от междинно значение ‘устоявам’, а значението ‘страхувам се’ – от междинно значение ‘вцепенявам се, парализирам се’, което е една от естествените реакции на страха.

Семантично развитие: стоя здраво → устоявам → понасям, страдам;

8. **терзание** (0 срещания) ‘душевна болка, нравствено страдание’ (БТР/ВТР, 966),

терзая (се) (14 срещания) ‘измъчвам душевно, причинявам нравствено страдание / измъчвам се душевно, изпитвам душевна болка’ (БТР/ВТР, 966)

Общо релеватни употреби: 14

Етимология: заемка от руски *терзать*, *терзание* от струс. тързати (тързати, тръзати), тързю ‘дърпам, тегля, скубя, късам, дера’, тързати сж ‘мъча се, терзая се, скърбя’, срв. стб. тързати, тръзжж и тръжж ‘скубя, късам, дърпам, прен. измъчвам’, срв. бълг. диал. *търгам* ‘дърпам, тегля, скубя’, *тързам* ‘тегля, дърпам’ от ие. корен *(s)terg^h- ‘чупя, раздробявам’ (LIV, 598), срв.

⁹ Вж. по въпроса и Толстая/Tolstaya 2012, 274; Плотникова/Plotnikova 2012, 286.

istar(ak)zi ‘разболявам’, стинд. *tarh-* ‘раздробявам’, или от ие. *terg^h-* (IEW, 1073), разширен вариант на ие. **ter-* ‘трия’ (вж. БЕР/BER VIII, 538).

Семантично развитие: късане, дърпане → мъчение → терзание;

9. **покруса** (2 срещания) ‘силен душевен удар, силно душевно сътресение’ (БТР/ВТР, 671),

покрусявам, покруся (1 срещане) ‘поразявам, убивам духом, съкрушавам, сломявам’ (БТР/ВТР, 671),

покрусен/покрусено (2 срещания) ‘убит духом, съсепан, сломен’ (БТР/ВТР, 671),

съкрушавам (се), съкруша (се) (2 срещания) ‘унищожавам, погубвам, разбивам; привеждам в отчаяние, сломявам, съсипвам, отчайвам / изпадам в отчаяние, падам духом, унивам’ (БТР/ВТР, 947),

съкрушен/съкрушено (5 срещания) ‘сломен, съсипан, унил’ (БТР/ВТР, 947)

Общо релеватни употреби: 12

Етимология: стб. *съкрушати, съкрушаѣ* ‘строшавам, чупя; сразявам, поразявам; мъча, измъчвам’, стб. *съкрушєньє* ‘вдлъбнатина, разлом; разрушаване, съкрушаване, прен. болка, рана’. Извеждат се от ие. **krew-s-* ‘блъскам, бутам, чупя, строшава’, (LIV, 371; IEW, 622–623), срв. гр. *κρούω* ‘чукам, удрям’, лит. *krušù* ‘раздробявам, строшавам’.

Семантично развитие: чупя, троша, удрям → измъчвам, причинявам физическа болка → причинявам психическа болка, страдание¹⁰;

10. **болка** (19 срещания: 6 душевна болка, 13 физическа) ‘мъчително усещане, причинено от болест, удар, рана и под.; душевна мъка, скръб, тъга, грижа’ (БТР/ВТР, 70), **болки** мн.ч. – само физическа болка (19 срещания),

боли ме (0 срещания) ‘усещам, изпитвам болка; мъчно ми е, страдам’ (БТР/ВТР, 70)

Общо релеватни употреби: 6

Етимология: стб. *воль* (м.р.) ‘болен човек, болник’, диал. *бол* ‘болка, болник’, стб. *волѣти, волѣж* ‘боледувам, страдам от болка, изпитвам болка’. Праславянското съществително **bol’ь*, първоначално название на лице, е основа на *-i-*, производна от глагола **bol’ěti* (ЭССЯ II/ESSJa 2, 192). Индоевропейската етимология на **bol’ěti* е спорна.

Семантично развитие: изпитвам физическа болка → изпитвам психическа болка; страдам;

¹⁰ Интересно е да се отбележи, че българският диалектен глагол *крусам* (вж. БЕР III, 29), произлизащ от същия корен, означава ‘обиждам някого с думи; прекалявам с нещо’. Очевидно това значение е вторично по отношения на ‘чупя, стривам, унищожавам’ и може да се предположи алтернативен семантичен развой ‘прекалявам с нещо’ > ‘дразня, обиждам’ > ‘натъжвам’, както е засвидетелстван например в рум. *a supăra* ‘дразня, натъжвам’ < лат. *superare* ‘издигам се, преминавам, превишавам, надхвърлям’, фр. *outrer* ‘надминавам, подминавам с ходене’ > ‘обиждам’ (CTNRL, <http://www.cnrtl.fr/etymologie/outrer>).

11. **униние** (0 срещания) ‘състояние на унил човек’ (БТР/ВТР, 1004), **унивам** 0 ‘отпадам духом, умърлушвам се, посървам, унивам’ (БТР/ВТР, 1004),

унил/унило 2 ‘отпаднал духом, тъжен, нажален’ (БТР/ВТР, 1004)

Общо релеватни употреби: 2

Етимология: стб. *оуныти, оуныѣ* ‘*ἀκηδίαω*, стана унил, отчая се, падна духом’, *оуныныѣ* ‘униние, скръб, печал’. Праслав. **unyti* е префигирана форма на **nyti*, срв. струс. *ныти* ‘тъгувам’ (БЕР VIII, 640; ЭССЯ 26, 66–67). Праслав. **nyti* произлиза от отгласния вариант **nū-* < **nuh₂-* на ие. корен **neh₂w-* ‘смърт, труп’ (IEW, 756), откъдето се извежда и каузативът *naviti*, срв. лит. *nõvyti* ‘мъча, погубвам’, латв. **nāwēt* ‘убивам’ *nāwītiēs* ‘мъча се’, и съществителното **navь*, срв. цслав. *навь* ‘мъртвец’, бълг. *нави* ‘1. души на умрели, некръстени деца, които по време на дъждовните нощи кръжат под формата на птици без пера, кръжат около комините, като издават писъци, нападат бременните и кърмачетата, за да смучат кръвта им; 2. зли женски духове, които измъчват родилките’ (Дукова/Dukova 2015, 62), *навясвам* ‘подложен съм на нападение на духове *навяци*; боледувам от родилна болест; изтича ми кръвта след раждането’ (Дукова/Dukova 2015, 64). Родствени са също тох. *A nut*, тох. Б. *naut* ‘загивам’, гот. *naus, nawis* ‘мъртъв’, исл. *nār* ‘труп’, стисл. *nār* ‘мъртвец, труп’, стирл. *nīne* ‘глад’. Въз основа на анализ на значенията на славянските производни от корена **neh₂w-* и техните индоевропейски когнати трябва да се реконструира първоначално значение ‘бавна, мъчителна смърт’ (вж. за това у Дукова/Dukova 2015, 67).

Семантичен развой: мъчение, мъчителна смърт → униние, скръб;

12. **отчаяние** (0 срещания) ‘състояние на безнадеждност’ (БТР/ВТР, 602), **отчайвам (се), отчая (се)** (0 срещания) ‘ставам причина, правя някой да се отчая / изпадам в отчаяние, в безнадеждност’ (БТР/ВТР, 602),

отчаян/отчаяно (0 срещания) ‘който е изпаднал в отчаяние; който е проява или израз на отчаяние; силно, безнадеждно увлечен, пристрастен към нещо, върл’ (БТР/ВТР, 602)

Етимология: стб. *отъуати [сѧ], отъуѣ [сѧ]* ‘отчайвам се, изпадам в отчаяние, изгубвам надежда’. Образовано с префикса **otъ* с привативно значение ‘лишен от’ и праслав. **čajati*, стб. *чаѣти, чаѣ* ‘чакам, очаквам; стремя се, жадувам; надявам се, разчитам’, бълг. диал. *чаѣм* ‘чакам, очаквам’. Значението ‘отчайвам се’ произлиза от ‘преставам да чакам, загубвам надежда’ (ЭССЯ/ESSJa 26, 173).

Семантично развитие: загубвам надежда → отчайвам се.

От очертаните 12 етимологични групи най-честотни са думите от групата *мъка*, а *отчаяние* и свързаните с тази лексема прилагателно и глагол не бяха открити в българския превод на „Илиада“. В българския превод всички използвани думи, свързани с емоцията тъга, значително превишават по брой думите в оригинала. Причините за това се дължат на превода – вероятно преводачите са интерпретирали като тъга и думи с близки значения. В българския превод се забелязва и паралелна употреба на няколко думи, изразяващи

емоцията, в една конструкция, напр. *Сърцето ми няма // втори път мъка подобна да мъчи, догдето живее*.

С най-голяма семантична консистентност се отличават съществителните имена: от 13 проверени съществителни 8 са еднозначни, а 5 са многозначни, като в два случая в значенията се включва физическо или душевно усещане – *болка, страдание*, основните значения на лексемата *мъка*, които се откриват в поемата, са ‘тъга’ и ‘усилие’, *жал* и *жалост* обединяват значенията ‘тъга’ и ‘състрадание’.

Глаголите, които разглеждаме като изразяващи изпитването на емоцията тъга, са общо 13, без да разделяме видовете двойки и каузативните алтернативи. Еднозначни са 7 глаголни лексикални единици: *тъгувам, скърбя, унивам, покрусявам, терзя (се), съкрушавам (се), отчайвам (се)*. Преживяването на тъга се изразява основно чрез активни глаголи – 8 лексикални единици, докато неактивните са 4 и всички се образуват чрез рефлексивизация от активни каузативни глаголи. Интересен е глаголът *покрусявам*, който е само активен каузативен и от него не се образува неактивен (**покрусявам се*).

Сред единадесетте представени прилагателни няма такива, които еднозначно да посочват преживяване на тъга – сред значенията се включва пораждаване или изразяване на емоцията.

Повечето етимологични групи са пълни – съдържат съществително, глагол и прилагателно, но има и непълни, напр. в групата *мъка, мъча (се)* не се образува прилагателно със значение на тъга (*мъчен = труден*).

Резултатите от етимологичния анализ са обобщени в таблица 3.

Таблица 3. Семантично развитие на думите за тъга в български

физическо мъчение, болка	стб. жалаѣ, бълг. жал	<i>болка</i> , диал. <i>бол</i> от стб. стб. боль, болѣти, болиѣ	о҃нѣти, о҃нѣнѣ, о҃нѣнѣе
зежа, разкъсвам, раздробявам, чупя,	стб. скръѣь	<i>покруса, покрусявам, съкрушавам (се)</i>	<i>терзание, терзя</i>
притискам	мѣка, мѣчити		
дърпам, тегля; тежък	? тѣга, тѣжити → ие. * <i>tengʰ</i> - ‘дърпам, тегля; тежък’		
изгаряне, горя	горѣсть от горѣти		
тревога, безпокойство	печаль от стб. пекѣ са ‘грижа се, загрижен съм, тревожа се’		
загубвам надежда	отъуаѣти [са]		
напъвам се → работя, гудя се	? тѣга, тѣжити		
устоявам, понасям	страдаѣти, страдаѣнѣ		

В таблицата са отбелязани най-ранните семантични преходи, водещи до значение ‘тъга’. Когато значението на старобългарската лексема се запазва и в новобългарски, в таблицата е представена само старобългарската дума.

Обобщените данни показват, че най-много етимологични групи са свързани с развитие на значението от физическа към психическа болка, което включва и близкото първоначално значение за нарушаване на целостта и разделяне на части – режа, чупя, раздробявам. Други действия, които отвеждат към тъгата чрез метафорично преосмисляне, са притискане, дърпане и горене. Трансформация на емоция откриваме в прехода ‘тревога’ > ‘тъга’. Краят на очакването и загубата на надежда са друг вид начално значение, което се развива в емоцията тъга. Стоенето и понасянето на нещо също се преосмисля като физическо или душевно мъчение и се развива семантично към ‘тъга’.

6. Старогръцките *ἄχος, ἀχέω, ἄχνομαι, ἄχομαι* и техните преводни еквиваленти на български

Като илюстрация при съпоставката между българските и старогръцките съответствия в превода на Илиада направихме контекстуален и статистически анализ на употребите на съществителното *ἄχος* и глаголните форми *ἀχέω, ἄχνομαι, ἄχομαι*, които са най-често срещаните за изразване на психическо страдание и тъга в „Илиада“. В Омировия епос *ἄχος* се отнася винаги до душевна болка (DELG, 151). След контекстуален анализ разделихме употребите на съществителното *ἄχος* и глаголните форми *ἀχέω, ἄχνομαι, ἄχομαι* на две семантични групи: 1) тъга; 2) друг вид душевно страдание (‘distress’).

Съществителното *ἄχος* има 41 употреби в „Илиада“. В 28 случая те спадат към семантичното поле ‘тъга’. Обикновено причина за емоцията е смъртта на близък или друга тежка загуба. Глаголните форми *ἀχέω, ἄχνομαι, ἄχομαι* имат 57 употреби, от които 37 са в семантичния кръг ‘тъга’.

1) Тъга

Във Втора песен (Π.2.694) Ахил тъжи за загубената Бризеида, която Агамемнон му отнема:

τῆς ὃ γε κείτ' ἀχέων, τάχα δ' ἀνστήσεσθαι ἔμελλεν:

Тъжен за нея лежеше, но скоро той щеше да стане...

В Четвърта песен (Π. 4.169) Агамемнон говори на брат си:

ἀλλά μοι αἰνὸν ἄχος σέθεν ἔσσειται ὦ Μενέλαε

αἶ κε θάνης καὶ μοῖραν ἀναπλήσης βιότοιο.

Но и тогава ще страдам безкрайно за теб, Менелае,

ако погинеш сега и завършиш живота си земен.

В Седма песен (Π.7.431) ахейците, обхванати от скръб, трупат телата на загиналите си другари върху клади:

νεκρὸς πυρκαϊῆς ἐπενήνεον ἀχνόμενοι κῆρ:

тъжени в сърцата си слагаха мъртви тела върху клади.

В Осма песен (II.8.124) Хектор изпитва скръб заради смъртта на своя колар:

Ἕκτορα δ' αἰνὸν ἄχος πύκασε φρένας ἠνιόχοιο:
Горестна мъка обхвана сърцето на Хектор за него.

В Шестнадесета песен (II.16.508) Главк изпитва скръб заради смъртта на убития си другар Сарпедон:

Γλαύκῳ δ' αἰνὸν ἄχος γένετο φθογγῆς αἰῶντι:
Горестно Главк **затъгува**, чул сетния зов на героя.

В същата песен (II.16.822) се казва, че ахейците са обхванати от скръб заради смъртта на Патрокъл:

δοῦπησεν δὲ πεσῶν, μέγα δ' ἦκαχε λαὸν Ἀχαιῶν:
падна Патрокъл и **скръб** непосилна обхвана ахейци.

В Деветнадесета песен (II.19.307) Ахил е обхванат от непоносима скръб заради смъртта на любимия си приятел Патрокъл:

ἄσασθαι φίλον ἦτορ, ἐπεὶ μ' ἄχος αἰνὸν ἰκάνει:
тъй като горест неспособна сега ми владее сърцето.

В Двадесет и втора песен (II.22.425) Приам заявява, че независимо от скръбта по загиналите си синове, той не жали толкова за тях, колкото скърби за Хектор:

τόσσοις γάρ μοι παῖδας ἀπέκτανε τηλεθάοντας:
τῶν πάντων οὐ τόσσον ὀδύρομαι ἀχνύμενός περ
ὡς ἑνός, οὐ μ' ἄχος ὄξδ' κατοίσεται Αἴδος εἴσω:
Колко цъфтящи, добри синове ми погуби във битки!
Жаля за тях, но за никого друго тъй не ридая,
както за Хектор; *скръбта* непосилна за него при Хадес
ще ме изпрати.

2) Друг вид страдание

В по-общия смисъл на страдание, някакъв вид психически дискомфорт, отрицателна емоция съществителното *ἄχος* има 13 употреби в Илиада, а глаголите *ἀχεύω*, *ἄχνυμαι*, *ἄχομαι* имат 20 употреби.

2а) Раздразнение, озлобление, гняв

В Първа песен (II.1.103) жрецът Калхас прорицава, че морът над ахейците ще спре, само ако Агамемновата пленница Хризеида бъде върната на баща ѝ:

II.1.103 ἀχνύμενος: μένεος δὲ μέγα φρένες ἀμφιμέλαιναί
II.1.104 πίμπλαντ', ὅσσε δέ οἱ πυρὶ λαμπετόωντι εἴκτην:

*злюбен в сърцето си мрачно, обхванат от ярост голяма,
искри в очите му святакаха, както от огън разпален.*

Малко по-късно в същата песен (Il.1.188) Ахил чува думите на Агамемнон, че му отнема Бризеида:

*ὡς φάτο: Πηλεΐωνι δ' ἄχος γένετ', ἐν δέ οἱ ἦτορ
Рече така Агамемнон, а мъка обхвана Ахила.*

2б) Страдание заради разочарование, обида

Във втора песен (Il.2.171) Одисей е разочарован заради оттеглянето на ахейците:

*... οὐδ' ὄ γε νηὸς εὐσσελμοιο μελαίνης
ἄπτειτ', ἐπεὶ μιν ἄχος κραδίην καὶ θυμὸν ἴκανεν:
Той не докосваше черния хубавопалубен кораб,
тъй като мъка гнетеше ума и сърцето му гордо.*

В Пета песен (Il.5.869) раненият от Атина Арес е разочарован и страда, че Зевс несправедливо я защитава:

*παρ δὲ Διὶ Κρονίῳνι καθέζετο θυμὸν ἀχεύων,
δειῖζεν δ' ἄμβροτον αἶμα καταρρέον ἐξ ὠτειλῆς
седна до Зевса Кронида със мъка голяма в душата
и му показа кръвта си безсмъртна, която течеше.*

В Петнадесета песен (Il.15.208) Посейдон е засегнат от придружената със заплаха заповед на Зевс да спре битката:

*ἀλλὰ τόδ' αἰνὸν ἄχος κραδίην καὶ θυμὸν ἴκανεῖ
ὀππότε' ἄν ἰσόμορον καὶ ὀμῆ πεπρωμένον αἴση
νεικείειν ἐθέλησι χολωτοῖσιν ἐπέεσσιν:
Болка несносна без жал ми обхваща духа и сърцето,
тъй като иска да хули и мене Зевс с думи обидни,
аз пък на Зевса съм равен по своята сила и жребий.*

В Деветнадесета песен (Il.19.125) Зевс е обиден от коварството на Хера:

*ὡς φάτο, τὸν δ' ἄχος ὄζ' ὑπὸ φρένα τύψε βαθεῖαν:
Тъй каза. Остра болежка удари сърцето на Зевса.*

2в) Отчаяние, безсилие и страх от враговете

В Тринадесета песен (Il.13.86) гърците са обезсърчени и уплашени, като виждат враговете си да прииждат. В безсилие проливат сълзи. Посейдон ги ободрява и окуражава:

*καί σφιν ἄχος κατὰ θυμὸν ἐγίνετο δερκομένοισι
Τρῶας, τοῖ μέγα τεῖχος ὑπερκατέβησαν ὀμίλῳ:
Горест безмерна обзе им сърцата, когато видяха
в гъсти тълпи враговете големия зид да прескачат.*

В Седемнадесета песен (IL.17.637) Аякс Теламонид разказва как гърците непрекъснато губят в боя, защото Зевс помага на троянците, и призовава другарите си:

*ἀλλ' ἄρετ' αὐτοῖ περ φραζόμεθα μῆτιν ἀρίστην,
ἤμὲν ὅπως τὸν νεκρὸν ἐρύσσομεν, ἡδὲ καὶ αὐτοῖ
χάρμα φίλοις ἐτάροισι γενώμεθα νοστήσαντες,
οἷ που δεῦρ' ὀρόωντες ἀκηχέδατ', οὐδ' ἔτι φασὶν
Ἔκτορος ἀνδροφόνοιο μένος καὶ χεῖρας ἀάπτους
σχήσεσθ', ἀλλ' ἐν νηυσὶ μελαίνησιν πεσέεσθαι:
Хайде сами да помислим за някакъв сигурен начин,
как да изтръгнем трупа на Патрокла и как да се върнем,
радост да бъдем самите за нашите мили другари.
Те ни сега наблюдават и с мъка в сърцата си мислят:
ний яростта и ръцете на мъжеубицеца Хектор
няма да спрем: да побегнем при нашите кораби черни.*

2г) Разкаяние

Трета песен разказва за двубоя между Менелай и Парис. Приам казва на Елена, че тя е невинна, а боговете са подтикнали войната с ахейците. Тя обаче отвръща:

*Трябваше грозната смърт да ме грабне тогава, когато
заедно с твоя син тръгнах, оставила къща и братя,
също и церка неврътна, и дружски любими, цветущи.
Ала не стана така и сега се стопявам от сълзи.*

Менелай побеждава съперника си, но троянецът е спасен от Афродита. По-късно богинята се явява при Елена и я призовава да отиде в двореца на Парис. Обхванатата от разкаяние Елена отказва на Афродита и я обвинява, че я маме (IL.3.410–412):

*κεῖσε δ' ἐγὼν οὐκ εἴμι: νεμεσσητὸν δέ κεν εἶη:
κεῖνον πορσανέουσα λέχος: Τρῶαί δέ μ' ὀπίσσω
πᾶσαι μοιμήσονται: ἔχω δ' ἄχε' ἄκριτα θυμῷ:
Няма аз там да отида — за укор достойно ще бъде,
с чужд да споделям леглото, троянките мене ще хулят.
Имам си без това аз **страдания** неизмерими.*

В Шеста песен (Il.6.336) Хектор кори Парис, че не е на бойното поле, а той му отвръща:

*οὐ τοι ἐγὼ Τρώων τόσσον χόλω οὐδὲ νεμέσσι
ἦμιν ἐν θαλάμῳ, ἔθελονδ' ἄξει προτραπέσθαι.
В спалнята не от омраза и гняв към троянци останах,
само желаех да бъда самичък със своята мъка.*

Приведените по-горе цитати от Омировата „Илиада“ ясно показват многозначността на съществителното *ἄχος* и сродните глаголи *ἀχεύω*, *ἄχυνμαι*, *ἄχομαι*. Към семантичния кръг ‘тъга’ причислихме 28 употреби при съществителното и 37 при глаголите, т.е. общо 65, което представлява 66% от общите употреби. За нас беше интересно да проверим дали българските преводачи са предали различните значения на *ἄχος*, *ἀχεύω*, *ἄχυνμαι*, *ἄχομαι*, определени от конкретния контекст. В превода на *ἄχος* в Il.1.188 (вж. по-горе), където ние идентифицираме емоцията като *гняв*, българските преводачи използват *мъка*. За сравнение бихме посочили английския превод на Ричмънд Латимор (Латимор/Lattimore 1951), където емоцията е предадена с *anger* ‘гняв’: *And the anger came on Peleus' son*. В Il.2.171 разочарованието на Одисей от отеглянето на ахейските кораби отново е преведено с *мъка*, докато в превода на Латимор съответства *disappointment* ‘разочарование’: *since disappointment touched his heart and his spirit*. И още един случай доказва нашето наблюдение, че българските преводачи не са се ръководили от контекстуалното значение на изследваните лексеми, а са ги превеждали основно с думи от синонимния ред ‘тъга’. В Il.13.86 идентифицираме емоцията като *обезкуражаване* (вж. по-горе). Българският преводен еквивалент е ‘горест безмерна’, докато в превода на Латимор същата емоция е предадена с *discouragement* ‘обезсърчаване, обезкуражаване’: *discouragement of the heart came over them*.

Предложеният по-горе извод се потвърждава и от статистическите данни относно преводните еквиваленти на *ἄχος* и сродните глаголи в българския превод на „Илиада“:

ἄχος

28 употреби в семантичен кръг ‘тъга’: *мъка* (14), *страдание* (4), *скръб* (4), *жалба* (1), *покруса* (1), *горест* (2), *болка* (1), *затъгува* (1);

13 употреби в семантичен кръг ‘друг вид страдание’: *мъка* (6), *болка* (болежка) (3), *страдание* (1), *горест* (1), *печал* (1), *беди* (1);

ἀχεύω, ἄχυνμαι, ἄχομαι

37 употреби в семантичен кръг ‘тъга’: *скръб*, *скръбен*, *скърбя* (13); *тъга*, *тъжен* (8); *съкрушен*, *съкрушава* (3); *жаля*, *жалби* (4); *печални* (4); *клет* (2); *горест* (1); *съсипан* (1), *сломен* (1); *мъка* (1), употребена заедно с *тъга*¹¹;

20 употреби в семантичен кръг ‘друг вид страдание’: *страдам* (4), *мъка* (3), *скърбя*, *скръбен* (3), *тъгувам*, *натъжен* (2), *съкрушен* (2), *злобен* (1) *болки* (1), *въздихи* (1), *унили* (1), *горест* (1), *огорчен* (1).

¹¹ Понякога в превода на български е употребена повече от една дума за *мъка*: Il.18.29 *жално с души съкрушени*.

Преводните еквиваленти на *ἄχος* в българския превод на „Илиада“ са 10 групи от сродни думи. Най-често се среща *мъка* – 20 пъти (49% от всички употреби). На второ място, с много по-малко срещания са *страдание (страдам)* – 5, като 4 от тях са в контексти на ‘скръб’, и след това на трето място, *скръб* с 4 срещания само в семантичния кръг ‘тъга’, но пък в семантичния кръг ‘друг вид страдание’ срещаме еднократно *горест*. В семантичния кръг на тъгата лексемата *мъка* е употребена в 50% от случаите, а в семантичния кръг ‘друг вид страдание’ – в 46% от случаите, което без съмнение е обусловено от високата ѝ полисемантичност. Преводният еквивалент *беди* е контекстуално обусловен в П.20.298, където се отнася за теглилата на Еней, който не загива в боя, а е изнесен от битката от бог Посейдон:

*ἀλλὰ τίη νῦν οὗτος ἀναίτιος ἄλγεα πάσχει
μὰψ ἔνεκ' ἀλλοτρίων ἄχέων:*

*Но за какво ли невинен героят беди изтърпява
всуге за чужди постъпки?*

Българските преводачи не са предали последователно формулата *αἶνὸν ἄχος* ‘ужасна мъка’, която се среща 9 пъти в „Илиада“: П.4.169 *страдам безкрайно*, П. 8.124 *горестна мъка*, П.8.147, П.15.208, П.16.52 *болка несносна*; П.8.316 *жалба голяма*; П.16.55 *мъка голяма*; 16.508 *горестно затъгува*; П.17.83 *горестна мъка*. Инверсираната форма *ἄχος αἶνὸν* в П.19.307 е предадена с *горест несносна*.

Преводните еквиваленти на *ἀχέω*, *ἄχυνμαι*, *ἄχομαι* са 15 групи от сродни думи. Най-често се среща групата *скръб, скръбен, скърбя* – 16 пъти (28%) от всички употреби. Тази група обаче има значително по-висока честотност в семантичния кръг ‘тъга’ – 13 пъти (35%). В семантичния кръг, свързан с друг вид страдание, е употребена едва 3 пъти (15%). На второ място е групата *тъга, тъгувам, тъжен*, употребена в превода 10 пъти (17,5% от всички пъти). Тази група също показва по-висока честотност в първия семантичен кръг – 8 пъти (22%), докато във втория семантичен кръг ‘друг вид страдание’ е употребена 2 пъти (10%). *Жаля, жалби, клет, съсипан и сломен* са употребени само в първия семантичен кръг, докато *страдание, злобен, болки, въздишки, унили, огорчен* – само във втория. Прави впечатление, че при превода на глаголите *страдам* (4 пъти, 25%) е използвано само във втория семантичен кръг.

Анализът на преводните еквивалентни на *ἄχος*, основна дума за душевна мъка у Омир, показва нехомогенност при предаването му на български език, както и несвързаност с конкретния контекст в „Илиада“. При глаголите *ἀχέω*, *ἄχυνμαι*, *ἄχομαι*, които много често в старогръцкия текст са в причастна форма, се установява по-висока контекстуална свързаност, тъй като в семантичния кръг, свързан със *скръб, горест, тъга*, групите *скръб* и *тъга* са употребени в 58% от случаите, а в останалите са използвани техни близки синоними (*жаля, горест* и т.н.).

Наблюдаваме по-голяма консистентност в превода на съществителното, което в 50% от случаите е преведено с неутралната и високо полисемантична

българска дума *мъка*. В превода на глаголите думата *мъка* е употребена 4 пъти (еднокоренният глагол не се употребява), т.е. едва в 7% от случаите.

7. Заключение

Сред думите за тъга, скръб, страдание в старогръцки и български не откриваме такива със сигурен общ етимон. Бихме могли да допуснем родство единствено между *отчаяние*, *отчайвам се*, произлизащи от префигирания глагол *отъ-чъаѣтн* [сѡ], и гр. *τετίημα*, ако приемем хипотезата, че старогръцката дума произлиза от ие. **k^hueh₁*- ‘почивам си, мир, покой’.

К. Д. Бък отбелязва, че много от думите, които означават ‘тъга’, са идентични с думи със значение ‘болка, физическо страдание’, някои произхождат от думи със значение ‘грижа’, докато други произлизат от най-разнообразни първоначални понятия (Бък/Buck 1949, 1118). Данните от проведения етимологичен анализ на думите за тъга в български потвърждават тази констатация. Повечето от думите в български се извеждат от първоначални значения, съдържащи идеята за насилие, нараняване и най-общо действие, водещо до физическа болка. Някои я предават съвсем пряко: физическо мъчение (*жал*, *болка*, *униние*), а други изразяват действия, съдържащи идеята за насилие и нараняване: дърпам (*тъга*), режа, раздробявам (*скръб*, *покруса*, *терзание*)¹², горя (*горест*), притискам (*мъка*). В противоположност на тази ясно изразена тенденция в българския, сред старогръцките думи за тъга, употребени в „Илиада“, откриваме само едно прилагателно, което може да се изведе от корен с първоначално значение, съдържащ идеята за насилие: *λευγαλέος* < от ие. **lewǵ-* ‘чупя, разбивам’.

В някои случаи значението ‘тъга’ се развива във връзка с други емоции. Например за думата *печал* не трябва да се предполага първоначално значение ‘горя’. Семантиката на старобългарския рефлексивен глагол *пекъ сѡ* ‘грижа се, загрижен съм, тревожа се’ подсказва семантичен преход ‘тревога’ > ‘печал’. Този развой се доказва и от значението на старобългарското съществително *печаль*. Подобен семантичен развой показва и етимологичният анализ на стгр. *κῆδος* и може би *τετίημα*. Наличието на компонента ‘слаб страх, безпокойство’ е в съгласие с изводите на психолозите, цитирани по-горе, че тъгата, като една от най-сложните емоции редом с вината, е тясно свързана

¹² Както отбелязва Петлюова (Петлева/Petleva 1993, 53–54), семантичният преход ‘режа; раздробявам; късам’ > ‘скръб, изпитвам печал’ обикновено се счита за елементарен и неизискващ подробно обоснование: ‘физическо страдание’ > ‘психическо страдание’. Според руската изследователка обаче е възможно в семантичния развой да има промеждутъчен етап ‘дера си лицето, късам си дрехите, късам си косите или си отрязвам косите от скръб’, което е езиково отражение на древни погребални ритуали при оплакване на мъртвеца. Подобно семантично развитие за *жал* предполага и Карликова (Карликова/Karliková 1998, 52), която обяснява развоя в семантиката на славянските думи във връзка с древната практика на бичуване при погребалните обичаи.

със страха и гнева. Смесване с емоцията страх в етимологичен план откриваме в други две старогръцки думи: *ἄχος* и *δειλός*. Още една емоция се разкрива етимологично свързана с дума от семантичния кръг на страданието: омразата (*ὄχθέω*).

Друг общ семантичен развой в двата езика е осмислянето на физическия труд като страдание при лексемите *μοῦέω*, *πόνος* и тѣга, тѣжити, ако допуснем семантичен развой за старобългарската лексема 'опъвам се > напъвам се' > 'работя' > 'страдам'.

Етимологичният анализ открива идеята за съдбата, лошата участ като първоначално значение за старогръцките прилагателни *ἄμιμος*, *δυσάμιμος*, *δύσμιμος* и стб. страдаати, страдаanye. Към тази група бихме могли да причислим и многозначния глагол *πάσχω*, чиито значения включват 'преживявам, понасям; случва ми се, сполетява ме'.

Предложеният анализ показва, че в българския език семантичните развията са много хомогенни от гледна точка на първоначалното значение: при 8 или 9 етимологични групи от общо 12 се установява първоначална семантика, свързана с физическо мъчение, насилие, нараняване и т.н. (вж. и у Михайлова/Mihaylova 2012, 13). За разлика от български, в старогръцкия език са засвидетелствани развията от различен характер, включващи освен разгледаните по-горе първоначални значения като други свързани емоции (тревога, страх, омраза), труд, лоша участ, физическо насилие (само при една дума) и реакции (ридая, плача), както и поведенчески проявления на тъгата (тих – семантичният преход се развива въз основа на връзката между емоцията и външния ѝ израз: тъжният човек е затворен в себе си, не разговаря с околните).

Литература

- Апресян 1962:** Апресян, И. Д. Дистрибутивный анализ значений и структурные семантические поля. – *Лексикографический сборник*. Выпуск 5. Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1962.
- БЕР:** *Български етимологичен речник*. София: Издателство на БАН, 1971–2017.
- БТР:** Андрейчин, Л., Л. Георгиев, Ст. Илчев, Н. Костов, Ив. Леков, Ст. Стойков, Цв. Тодоров. *Български тълковен речник*. 4. изд., доп. и прераб. от Димитър Попов. София: Наука и изкуство, 2012.
- Дечева 2002:** Дечева, Д. Имена на емоции в съвременния български книжовен език (структуриране на ядрото на лексико-семантичния клас). – В: *Българско езикознание 3. Проблеми на българската лексикология, фразеология и лексикография*. Съст. В. Кювлиева-Мишайкова. София: Академично издателство „Марин Дринов“, 2002.
- Добрева 2016:** Добрева, А. *Когнитивен аспект в описанието на концепти за базисни емоции в английския и българския език*. Дисертационен труд за присъждане на образователна и научна степен „доктор“. Шумен, 2016.
- Дукова 2015:** Дукова, У. *Наименования демоните в българском языке*. Москва: Индик, 2015.

- Изард 2007:** Изард, К. Э. *Психология эмоций*. СПб: Питер, 2007.
- Карагъзова 2007:** Карагъзова, С. Когнитивни аспекти на вербализацията на емоциите. – *Езиков свят*, 2007, 4, 25–33.
- Милев, Димитрова 1969:** Омир. *Илиада*. В превод на Александър Милев и Блага Димитрова. София: Народна култура, 1969.
- Михайлова 2018:** Михайлова, Б. Думите за ‘страх’ и ‘ужас’ в български и румънски. – В: *Български и румънски – балкански отпечатък в славянското и романското наследство. Сборник в чест на 65-годишния юбилей на проф. д-р Василка Алексова*. Съст. Д. Младенова, Б. Михайлова, Е. Търпоманова. София: Факултет по славянски филологии към Софийския университет „Св. Климент Охридски“, 2018, 239–251.
- Младенов 1992:** Младенов, Ст. *Избрани произведения*. София: Наука и изкуство, 1992.
- Петлева 1993:** Петлева, И. И. Этимологические заметки по славянской лексике. XVII. – В: *Этимология*, 1988–1990. Москва: Наука, 1993, 52–67.
- Петрова 2000:** Петрова, А. *Езиковата метафора и балканската картина на света (върху материал от семантичното поле отрицателни емоции в балканските езици)*. Дисертация за присъждане на научната и образователна степен „доктор“. Велико Търново, 2000.
- Плотникова 2012:** Плотникова, А. А. Славянское **zalēti* ‘скорбеть’ и ‘голосить’. – В: *Славянское и балканское языкознание. Палеославистика: Слово и текст*. Под общей ред. В. С. Ефимова. Москва: Институт славяноведения РАН, 2012, 281–295.
- СБР:** *Старогръцко-български речник*. 3. изд. София: Фондация „Отворено общество“, 1992.
- СРСБК:** Димитрова, М., А. Спасова. *Синонимен речник на съвременния български език*. 3. изд. София: Наука и изкуство, 2007.
- Толстая 2012:** Толстая, С. М. Желать и жалеть: этимология и семантика. – В: *Славянское и балканское языкознание. Палеославистика: Слово и текст*. Под общей ред. В. С. Ефимова. Москва: Институт славяноведения РАН, 2012, 268–280.
- ЭССЯ 2:** *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*. Вып. 2. Под ред. О. Н. Трубачева. Москва: Наука, 1975.
- ЭССЯ 13:** *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*. Вып. 13. Под ред. О. Н. Трубачева. Москва: Наука, 1987.
- ЭССЯ 26:** *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*. Вып. 26. Под ред. О. Н. Трубачева. Москва: Наука, 1999.

References

- Apresyan 1962:** Apresyan, I. D. Distributivnyj analiz znachenij i strukturnye semanticheskiye polja [Distributive analysis of the meanings of the semantic fields]. – *Leksikograficheskij sbornik*. Vypusk 5. Moskva, 1962.
- BER:** *Balgarski etimologichen rechnik*. T. I–VIII [Bulgarian Etymological Dictionary. Vols. I–VIII]. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1971–2017.
- Boisacq 1916:** Boisacq, E. *Dictionnaire étymologique de la langue grecque*. Paris: Klincksieck; Heidelberg: Carl Winter, 1916.
- BTR:** Andreychin, L., L. Georgiev, St. Ilchev, N. Kostov, Iv. Lekov, St. Stoykov, Tsv. Todorov. *Balgarski talkoven rechnik*. [Bulgarian explanatory dictionary]. Chetvarto izdanie, dopalнено i preraboteno ot Dimitar Popov. Sofia: Nauka i izkustvo, 2012.

- Buck 1949:** Buck, C. D. *A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages*. Chicago: University of Chicago Press, 1949.
- Cyrrilomethodiana:** *Cyrrilomethodiana*. http://histdict.uni-sofia.bg/oldbgdict/oldbg_search/
- CNRTL:** Centre National de Ressources Textuelles et Lexicales. www.cnrtl.fr
- Decheva 2002:** Decheva, D. Imena na emotsii v savremenniya balgarski knizhoven ezik (strukturirane na yadroto na leksiko-semantichniya klas). [Denomination of emotions in the modern standard Bulgarian (structuring the kernel of the lexical-semantic class)]. – In: *Balgarsko ezikoznanie 3. Problemi na balgarskata leksikologiya, frazeologiya i leksikografiya*. Sast. V. Kyuvlieva-Mishaykova. Sofia: Akademichno izdatelstvo „Marin Drinov“, 2002.
- DELG:** Chantraine, P. *Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots*. Paris: Klincksieck. 1968–1980.
- Dobrev 2016:** Dobrev, A. *Kognitivni aspekt v opisanieto na kontsepti za bazisni emotsii v angliyskiya i balgarskiya ezik* [Cognitive Aspect of the Description of the Basic Emotions in English and Bulgarian]. Disertatsionen trud za prisazhdane na obrazovatelna i nauchna stepen „doktor“. Shumen, 2016.
- Dukova 2015:** Dukova, U. *Naimenovaniya demonov v bolgarskom jazyke* [Names of demons in Bulgarian]. Moskva: Indrik, 2015.
- Eisenberger 2003:** Eisenberger, N. et al. Does rejection hurt? An fMRI Study of Social Exclusion. – *Science*, 2003, 302, 290–292.
- Ekman, Friesen 1971:** Ekman, P., W. V. Friesen. Constants across cultures in the face and emotion. – *Journal of Personality and Social Psychology*, 1971, 17, 2, 124–129.
- Ekman, Friesen 1975:** Ekman, P., W. V. Friesen. *Unmasking the Face*. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice Hall, 1975
- Ekman 1999:** Ekman, P. Basic Emotions: In: *Handbook of Cognition and Emotion*. Ed. by T. Dalgleish, M. Power. Sussex, U.K.: John Wiley & Sons, Ltd., 1999.
- ESSJa 2:** *Etimologicheskij slovar' slavjanskijh jazykov. Praslavjanskij leksicheskij fond* [Etymological Dictionary of the Slavic Languages. The Protoslavlic lexical fund]. Vyp. 2. Ed. by O. N. Trubachev. Moskva: Nauka, 1975.
- ESSJa 13:** *Etimologicheskij slovar' slavjanskijh jazykov. Praslavjanskij leksicheskij fond* [Etymological Dictionary of the Slavic Languages. The Protoslavlic lexical fund]. Vyp. 13. Ed. by O. N. Trubachev. Moskva: Nauka, 1987.
- ESSJa 26:** *Etimologicheskij slovar' slavjanskijh jazykov. Praslavjanskij leksicheskij fond* [Etymological Dictionary of the Slavic Languages. The Protoslavlic lexical fund]. Vyp. 26. Ed. by O. N. Trubachev. Moskva : Nauka, 1999.
- GED:** Beekes, R. S. P., L. van Beek. *Etymological Dictionary of Greek*. Leiden & Boston: Brill, 2010.
- IEW:** Pokorny, J. *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. Bern: Francke, 1959.
- Izard 2007:** Izard, K. E. Psihologija emotsij. [Psychology of Emotions]. Sankt Petersburg: Piter, 2007.
- Karagyozova 2007:** Karagyozova, S. Kognitivni aspekti na verbalizatsiyata na emotsiite [Cognitive aspects of verbalization of emotions]. – *Ezikov svyat*, 2007, 4, 25–33.
- Karlíková 1998:** Karlíková, H. Typy a původ sémantických změn výrazů pro pojmenování citových stavů a jejich projevů ve slovanských jazycích. – *Česká slavistika*, 1998, 67, 49–56.
- Kemper 1987:** How many emotions are there? – *American Journal of Sociology*, 1987, 93, 263–289.

- Konstan 2006:** Konstan, D. *The Emotions of the Ancient Greeks Studies in Aristotle and Classical Literature*. Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press, 2006.
- Lattimore 1951:** Lattimore, Richmond. *The Iliad of Homer*. Chicago: University of Chicago Press, 1951.
- LIV:** Rix, H. et al. *Lexicon der indogermanischen Verben*. Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag, 2001.
- LSJ:** Liddell, H. G., R. A. Scott. *Greek-English Lexicon*. <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/resolveform?redirect=true>
- Mihaylova 2012:** Mihaylova, B. Les mots exprimant la notion de « chagrin » en bulgare, en français et en roumain – *Contrastive Linguistics*, 2012, 37, 4, 6–16.
- Mihaylova 2017:** Mihaylova, B. Thoughts on the etymology of PSlav. *straxъ. – *Linguistique Balkanique*, 2017, 56, 1, 71–78.
- Mihaylova 2018:** Mihaylova, B. Dumite za ‘strah’ i ‘uzhas’ v balgarski i rumanski. [Words for ‘fear’ and ‘terror’ in Bulgarian and Romanian – In: *Balgarski i rumanski – balkanski otpechatak v slavyanskoto i romanskoto nasledstvo. Sbornik v chest na 65-godishniya yubiley na Prof. Dr. Vasilka Aleksova*. Sast. D. Mladenova, B. Mihaylova, E. Tarpomanova. Sofia: Fakultet po slavyanski filologii kam Sofiyskiya universitet „Sv. Kliment Ohridski“, 2018, 239–251.
- Mihaylova, Tarpomanova, Mircheva 2018:** Mihaylova, B., E. Tarpomanova, A. Mircheva. Was Achilles happy or sad: analysing the basic emotions in Homer’s Iliad. – *A corpus and usage-based approach to Ancient Greek: from the Archaic period until the Koiné*. Riga, University of Latvia, April 12–14, 2018. https://www.academia.edu/38092653/Was_Achilles_happy_or_sad_analysing_the_basic_emotions_in_Homer_s_Iliad
- Milev, Dimitrova 1969:** Omir. *Iliada* [Iliad]. V prevod na Aleksandar Milev i Blaga Dimitrova. Sofia: Narodna kultura, 1969.
- Mladenov 1992:** Mladenov, St. *Izbrani proizvedeniya*. [Selected Papers]. Sofia: Nauka i izkustvo, 1992.
- Nathanson 2008:** Nathanson, D. *Prologue: Affect imagery and consciousness*. <http://www.tomkins.org/wp-content/uploads/2014/07/PROLOGUE-nathanson.pdf>
- Ortony, Turner 1990:** Ortony, A., T. J. Turner. What’s basic about basic emotions? – *Psychological Review*, 1990, 97, 315–331.
- Petleva 1993:** Petleva, I. I. Etimologicheskie zametki po slavyanskoj leksike. XVII [Etymological notes on Slavic lexis. XVII.] – *Etimologija*, 1988–1990. Moskva: Nauka, 1993, 52–67.
- Petrova 2000:** Petrova, A. *Ezikovata metafora i balkanskata kartina na sveta (varhu material ot semantichnoto pole otritsatelni emotsii v balkanskite ezitsi)* [Language Metaphor and the Balkan Model of the World (based on the semantic field of negative emotions)]. Disertatsiya za prisazhdane na nauchnata i obrazovatelna stepen „doktor“. Veliko Tarnovo, 2000.
- Plotnikova 2012:** Plotnikova, A. A. Slavyanskoe *žalēti ‘skorbet’ i ‘golosit’ [Slavic *žalēti ‘to grieve’ and ‘to wail’]. – In: *Slavyanskoe i balkanskoe jazykoznanie. Paleoslavistika: Slovo i text*. Moskva: Institut slavyanovedeniya RAN, 2012, 281–295.
- Plutchik 1980:** Plutchik, R. A general psychoevolutionary theory of emotion. – In: *Emotion: Theory, research, and experience: Vol. 1. Theories of emotion*. Ed. by R. Plutchik, H. Kellerman. New York: Academic Press, 1980, 3–33.
- SBR:** *Starogratsko-balgarski rechnik* [Ancient Greek – Old Bulgarian Dictionary]. Treto izdanie. Sofia: Fondatsiya „Otvoreno obshtestvo“, 1992.

SRSBK: Dimitrova, M., A. Spasova. *Sinonimen rechnik na savremenniya bulgarski ezik*. [Dictionary of Synonyms of Modern Bulgarian]. Treto izdanie. Sofia: Nauka i izkustvo. 2007.

Tolstaya 2012: Tolstaya, S. M. Zhelat' i zhalet': etimologija i semantika. [Zhelat' i zhalet': etymology and semantics.] – In: *Slavjanskoe i balkanskoe jazykoznanie. Paleoslavistika: Slovo i text*. Moskva: Institut slavjanovedenija RAN, 2012, 268–280.

Биляна Михайлова
Bilyana Mihaylova
biliana@slav.uni-sofia.bg

Екатерина Търпоманова
Ekaterina Tarpomanova
katya@slav.uni-sofia.bg

Албена Мирчева
Albena Mircheva
albena_mircheva@slav.uni-sofia.bg

Катедра по общо, индоевропейско и балканско езикознание
Факултет по славянски филологии
СУ „Св. Климент Охридски“
Бул. „Цар Освободител“ № 15
1504 София, България

Department of General, Indoeuropean and Balkan Linguistics
Faculty of Slavic Philologies
Sofia University “St. Kliment Ohridski”
15 Tsar Osvoboditel blvd.
1504, Sofia, Bulgaria